

БІЛЬШОВІЗМ — російський різновид комуністичної політичної філософії та політичної практики, втілений у діяльності Російської соціал-демократичної партії (більшовиків). Провідну роль у формуванні більшов. політ. філософії (яка мала характер більше віровчення, доктрини, ніж філос. течії) і практики відіграв В. Ленін. Термін «Б.» стосується тільки певного періоду в еволюції рос. комунізму, в історії якого можна виокремити чотири осн. періоди, що мають свої особливості в ідеології та політ. практиці: Б., сталінізм, епоха Хрущова — Брежнєва, доба Горбачова. Остан. період не встиг стабілізуватися. Було б неправильно використовувати термін «Б.» як синонім до терміна «марксизм-ленінізм», оскільки останній почав вживатися і набув свого специф. значення тільки в часи сталінізму, ставши особливою ідеол. доктриною.

Ленін сформулював осн. засади своєї політ. концепції в останнє десятиліття 19 ст. Вона була певним пристосуванням політ. філософії К. Маркса до умов Росії і охоплювала особл. тлумачення імперіалізму як найвищої стадії в розвитку капіталізму; тезу про нерівномірність сусп. розвитку та про можливість перемоги комуніст. революції в економічно відсталій країні (Росії); вчення про партію як авангард робітн. класу та концепцію побудови партії на засадах централізму. Питання про принцип побудови партії стало предметом суперечки між рос. соціал-демократами, що призвело до розколу між ними на другому з'їзді РСДРП 1903 (за Ленін. концепцію проголосувала більшість, звідси й походить назва «більшовики»). За основу побудови партії було взято т. зв. принцип «демократ. централізму», витлумач. Ленініним у суто централіст. дусі, що забезпечувало гегемонію парт. верхівки або й однієї особи. У поєднанні з тезами про диктатуру пролетаріату і партію як його авангард «демократ. централізм» і Ленін. політ. філософія загалом стали особл. варіантом обґрунтування диктатор. форми правління. Розкол 1903 призвів до виокремлення більшовиків у нову партію (1912). У політ. концепції Леніна багато питань залишилося невизначеними й нерозробленими, відповідь на них змінювалася залежно від ситуації, й це охоплює весь період Б. аж до утвердження диктатури Сталіна. Деякі принципи та гасла він свідомо не конкретизував, щоб мати простір для політ. маневру. Силою взявши владу, більшовики виявили, що не мають визначеної екон. доктрини: «воєнний комунізм» довелося замінити «новою економічною політикою» (НЕП). Свій погляд на екон. аспект «побудови соціалізму» мав М. Бухарін, через що в часи сталінізму був звинувач. в «ухилі» від «правильного» політ. курсу партії. Виникали дискусії з низки принцип. проблем: т.

зв. робітничої опозиції вимагала автономії для профспілок; «демократ. централісти» пробували демократизувати парт. життя; не було згоди щодо характеру «пролетарської культури» (дискусія навколо «пролеткульту») та ролі інтелігенції. Право націй на самовизначення у Ленін. інтерпретації могло перетворитися на свою протилежність, що й сталося, коли його почали використовувати для виправдання (в ім'я «класової солідарності» чи «інтернаціоналізму») рос. агресії проти щойно посталих на руїнах Рос. імперії незалежних нац. держав (у Польщі більшовики зазнали поразки й змушені були відступити, а українці через брак нац. свідомості, єдності та організованості не зуміли протистояти окупації). Після захоплення влади та під час воєн. дій 1918–20 зміцнювалася тенденція, коли в усіх політ. дискусіях остан. аргументом у більшовиків ставала сила, репресії проти політ. опонентів, навіть щодо своїх колег. Ленін, виявляючи нетерпимість до опонентів і безоглядну переконаність у своїй правоті, почав вдаватися до терору як вирішального засобу розв'язання всіх політ. конфліктів. Шлях до встановлення терористич. комуніст. диктатури було визначено. Зважаючи на велику роль суто ситуатив. засобів в ідеології та політ. практиці Б., можна дійти висновку, що Б. зводиться до мін. набору деяких принципів, а все інше слід розглядати як технологію утримання влади. Питання про те, що є головним у Б., а що другорядним чи не принциповим, може породжувати суперечки, часто нерозв'язні. Адже відповідь знач. мірою залежить від того, що вважали чи не вважали принциповим самі більшовики, поміж яких тривали нескінченні суперечки про те, хто є «справжнім більшовиком» з відповід. наслідками для «несправжніх».

Осмислення та оцінка Б. в його найзагальніших аспектах залежить від осмислення комунізму як ідеології та політ. практики, зокрема рос. варіанта, дослідження його природи в контексті глобал. процесів або, принаймні, в межах європ. цивілізації: йдеться зокрема про з'ясування джерел тоталітаризму та пояснення комунізму як своєрід. варіанта модернізації. Зведення особливостей комунізму до тоталітаризму не дає змоги обґрунтувати його специфіку та нац. модифікації. Ознаки модернізації наявні в комунізмі, але багато чого, напр., в його рос. варіанті, не можна пояснити в контексті останньої. Тому акцентування уваги на модерніст. природі рад. «реального соціалізму» та на важливості виховання постмодерніст. ментальності як способу долання комуніст. ментальності у пострадян. суспільствах лише спрощує розуміння ситуації і здатне дезорієнтувати їхню політ. практику. Є достатні підстави твердити, що в Б., як і в

рос. комунізмі загалом, поєднуються крайні форми модерніст. проекту (наук. керівництво всім сусп. життям) з багатьма передмодер. елементами рос. феодалізму. До дискусійних належить питання про те, якою мірою політ. філософія Леніна ґрунтується на політ. філософії К. Маркса й наскільки вона її ревізує. З одного боку, І. Франко дійшов висновку («Що таке поступ?»), що реалізація вчення Маркса так чи інакше призведе до політ. ладу, який пізніше було названо тоталітаризмом. З ін. боку, чимало дослідників, не заперечуючи важливих марксист. теор. передумов для появи Б., вважають, що його можна пояснити, лише враховуючи нац., рос. підґрунтя Б. і рос. комунізму загалом. Такий підхід запропонував [М. Бердяєв](#) у кн. «Истоки и смысл русского коммунизма» (Москва, 1990). Зрештою, якщо погодитися, що більшов. політ. філософія й практика в принцип. засадах впливають із політ. філософії Маркса, то слід розуміти, що без урахування рос. істор. контексту неможливо обґрунтувати модифікацію та інтерпретацію марксизму в Б. та успішне застосування його ідей на практиці. Так само явище «Б.» не пояснюють спрощені прагмат.-організаційні версії, згідно з якими більшовики — це група змовників-авантюристів, які здобули фінанс. підтримку кайзера і спромоглися виконати його замовлення: вивести Росію з війни шляхом підписання сепарат. миру або ослабити її. Важливо не те, хто і з яких мотивів пропонує ті чи ін. гасла, а чому вони стають дієвим засобом політ. мобілізації. Одна з проблем, що стосується мобілізац. потенціалу Б., пов'язана з його намаганням під час воєн. дій 1918–20 заручитися підтримкою нац. рухів у Росії або хоча б нейтралізувати їх. Ленінові довелося враховувати, що «від Росії залишилися тільки Великоросія», і зайняти у ставленні до цих рухів гнучку позицію, маніпулюючи гаслом права націй на самовизначення, з одного боку, і принципом «пролетарського інтернаціоналізму» — з іншого. Ця стратегія дала змогу досягти певних результатів — незалежно від того, чи представники ін. народів справді повірили оманл. гаслам, чи керувалися прагмат. міркуваннями.

У контексті проблеми «росіяни та іонаціонали» предметом дискусій є також участь євреїв у більшов. перевороті. В осмисленні мотивів і масштабів цієї участі є багато позицій, серед яких можна виокремити три найважливіші. Перша називає євреїв найголовнішим чинником більшов. перевороту і в своїх крайніх виявах розглядає більшов. переворот як «змову», організ. євреями задля світ. панування і спрямовану проти рос. нац. інтересів (див. [Антисемітизм](#)). Найслабшим місцем в обґрунтуванні цієї позиції є той факт, що Б. загалом зреалізував найважливішу парадигму рос. політики — зберіг імперію. Друга позиція виходить із теорії рац. вибору: євреї були змушені стати на бік більшовиків, оскільки антисемітизм виявляли насамперед антибільшов. сили. Третя полягає в тому, що на успіх в

Росії могла розраховувати лише та ідеологія й політ. практика, яка успадковувала традиц. засаду рос. політ. мислення — збереження імперії, тому представники ін. народів могли розраховувати на якусь політ. вагу за умови, що вони підтримають «інтернаціоналізм», а не будь-які прояви націоналізму (зокрема євр. — навіть у вигляді автономіст. тенденцій Бунду); таким чином, усі, хто підтримав більшов. переворот, були використані лише як засіб для досягнення традиційної й визначал. парадигми рос. політики.

У сучас. Україні вивчення природи Б. (і рос. комунізму взагалі) залишається актуал. темою для багатьох дослідників. Підвищ. інтерес спричин. почасти можливістю розглядати проблему об'єктивно, адже до 90-х рр. це робили тільки на Заході або ж у «самвидаві». Найзначніші серед самвидав. праць — трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та монографія «Право жити» Ю. Бадзя. Обом притаманна гостра полемічність в ідеол. протистоянні натискові рос. шовінізму. Окрім суто інтелектуал. мотивів, зацікавлення темою зумовлене особливостями політ. ситуації в Україні. Від часу розгрому націонал-комунізму в країні укр. ліві ідеологічно й ментально залишаються відгалуженням рос. комунізму: їхній великий вплив на електорат спонукає дослідників до аналізу особливостей рос. комунізму взагалі й Б. зокрема. Нині це дослідж. стає багатоаспектним. Одні з дослідників наголошують на ролі соц. та екон. чинників, зокрема рос. передільної общини (напр., *Ю. Пахомов*), інші — на особливостях рос. нац. свідомості, зокрема на стійкості стереотипів месіанізму та імперіалізму (*Р. Шпорлюк* та ін.); на ролі рос. реліг. свідомості (як продовження теми, започатк. *М. Бердяєвим*) тощо. Деякі історики й політологи акцентують увагу на особливостях політ. історії та свідомості — традиції рос. бюрократ.-імпер. упр., його нездатності здійснити модернізацію та демократизацію; впливом на політ. практику більшовиків конспіративного рос. рев. радикалізму тощо. З остан. публікацій слід відзначити перевидання в Україні книги Г. Костюка «Сталінізм в Україні» (К., 1995, написана у 1950-і рр., опубл. на поч. 60-х рр. англ. мовою), перші розділи якої присвяч. становленню та утвердженню Б. Сьогодні, враховуючи вплив рос. православ'я на частину укр. насел., є потреба в глибшому дослідж. утопіч. складників масової свідомості, без яких неможливо пояснити мобілізаційні здобутки Б. в рев.-романт. добу його перемож. виходу на арену історії.

Рекомендована література

1. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. Москва, 1989;
2. Восленский М. Номенклатура. Лондон, 1990;
3. Костюк Г. Сталінізм в Україні. К., 1995;
4. Сайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Перекл.

з англ. К., 1997;

В. С. Лісовий

5. Шпорлюк Р. Імперія та нації. К., 2000.

Бібліографічний опис:

Більшовизм / В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-40953>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).